

Krzysztof Prętki

Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu

ORCID: 0000-0002-1415-2000

Funkcjonowanie i działalność Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej w świetle zasobu Archiwum Państwowego w Poznaniu

Naczelna Rada Ludowa

W grudniu 1918 r. podczas obrad Polskiego Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu¹, napędzającego „serca polskie niezwykle otu-

---

¹ Szerzej na temat Polskiego Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu: *Dziennik Polskiego Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu, w grudniu 1918*, Poznań 1918; *Przedłożenia dla Polskiego Sejmu Dzielnicowego w r. 1918*, Poznań 1918; *Uchwały mające być wysłane do państw koalicyjnych na ręce Polskiego Komitetu Narodowego w Paryżu*, [Poznań] 1918; A. Poszwiński, *Jak powstała Naczelna Rada Ludowa*, „*Dziennik Poznański*” 1935, R. 77, nr 23, s. 4–5; M. Jabłczyński, *Kwestia społeczna w obradach Poznańskiego Sejmu Dzielnicowego 3–5 XII 1918*, „*Przegląd Zachodni*” 1948, nr 12, s. 710–718; Z. Dworecki, *Polskie rady ludowe w Wielkopolsce 1918–1920*, Poznań 1962, s. 42; M. Wojciechowski, *Powrót Pomorza do Polski 1918–1920*, Warszawa–Poznań–Toruń 1981, s. 44–49; T. A. Jakubiak, *Pierwszy Sejm po latach niewoli*, „*Przegląd Wielkopolski*” 1987, nr 2, s. 31–35; Z. Dworecki, *Mysł polityczna Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu w grudniu 1918 roku*, [w:] *Polska myśl polityczna na ziemiach pod panowaniem pruskim*, red. S. Kalemka, Warszawa–Poznań–Toruń 1988, s. 215–234; Idem, *Polski Sejm Dzielnicowy w Poznaniu w grudniu 1918 roku*, „*Przegląd Wielkopolski*” 1991, nr 15–16, s. 3–12; M. Mroczko, *Ziemie dzielnicy pruskiej w polskich koncepcjach i działalności politycznej 1864–1939*, Gdańsk 1994, s. 147–150; A. Czubiński, *W przededniu powstania*, [w:] *Dzieje Poznania, t. 2 1918–1945*, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, Warszawa–Poznań 1998, s. 806–907; A. Gulczyński, „*Poznański*” *Sejm Dzielnicowy, czyli uwag kilka o korzeniach parlamentaryzmu odradzającej się Polski*, „*Kronika Miasta Poznania*” 1998, nr 4; *Naczelna Rada Ludowa 1918–1920*, s. 9–26; *Dziennik Polskiego Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu 3–5 grudnia 1918 r.*, red. B. Polak, Koszalin 1999; A. Czubiński, *Powstanie wielkopolskie 1918–1919. Geneza – charakter – znaczenie*, Poznań 2002, s. 100–109; A. Gulczyński, *Udział Pleszewian w Polskim Sejmie Dzielnicowym (1918)*, „*Rocznik Pleszewski*” 2005, s. 72–78; Idem, *Problemy ekonomicznych podstaw państwa w debatach i uchwałach Polskiego Sejmu Dzielnicowego (1918)*, [w:] *Podstawy materialne państwa. Zagadnienia prawno-historyczne*, red. D.

chę"² i będącego wielką polską manifestacją narodową³, wybrano Naczelną Radę Ludową, składająca się z 81 osób. Przewodniczącym jej Prezydium został Bolesław Krysiewicz⁴.

Włodzimierz Lewandowski, członek Biura Historycznego przy Dowództwie Okręgu Korpusu nr VII w Poznaniu, w publikacji okolicznościowej z okazji dziesięciolecia Polski Odrodzonej, opublikowanej w 1928 r. nakładem Ilustrowanego Kuriera Codziennego, wskazał, że powołanie przez Polski Sejm Dzielnicowy w Poznaniu Naczelnej Rady Ludowej spowodowało utworzenie ustroju parlamentarnego, „którego komórkami były lokalne rady ludowe, łączące się w powiatowych radach ludowych, a na czele tych komórek stała Nacz. Rada Ludowa”⁵.

Apoloniusz Basiński oceniał, że w Poznańskim władza spoczywała w rękach komisarzy Naczelnej Rady Ludowej, a później Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej,

które sprawowały władzę dyktatorską, wydając dekrety z mocą ustaw, zmieniające sądownictwo, reglamentujące handel i rolnictwo. (...) Ministerstwo byłej dzielnicy pruskiej miało aż 7 wiceministrów. Wskazywało to wyraźnie, że endeccy włodarze w Warszawie zamierzali na gruncie Poznania stworzyć komórkę przyszłego rządu endecckiego, który miał w drodze zamachu czy innego przymusu przenieść się do Warszawy. Zamiast więzić nielicznych Poznańczyków pracowników i w ogóle chętnych i uzdolnionych do służby państwowej w Min. b. dz. pr., trzeba było ich posłać do Warszawy, aby tam po-

---

Bogacz, M. Tkaczuk, Szczecin 2006, s. 893–906; J. Ozdowski, *Sejm Dzielnicowy ziem zaboru pruskiego na tle tradycji polskiego parlamentaryzmu*, „Przegląd Wielkopolski” 2008, nr 2, s. 5–9; *Dziennik Polskiego Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu w grudniu 1918 r.*, red. A. Gulczyński, Poznań 2018; *Akcja i reakcja. Polski Sejm Dzielnicowy i zjazd niemieckich rad ludowych, 1918. Od rewolucji do powstania*, [w:] *Kronika Miasta Poznania*, t. 3, red. P. Matusik, Poznań 2018, s. 51–67.

² K. Rzepecki, *Oswobodzenie Poznania 27.12.1918–5.1.1919*, Poznań 1923, s. 43.

³ Z. Zaleski, *Podstawy i charakterystyka rozwoju miasta Poznania w latach 1918–1928*, [w:] *Księga Pamiątkowa Miasta Poznania. Dziesięć lat pracy polskiego Zarządu stołecznego miasta Poznania*, Poznań 1929, s. 161.

⁴ Szerzej na jego temat: P. Gantkowski, *Ś. p. dr. med. Bolesław Krysiewicz*, „Nowiny Lekarskie” 1932, r. 44, z. 24, s. 753–755; M. Stabrowski, *Śp. dr med. Bolesław Krysiewicz*, „Medycyna Praktyczna” 1932, r. 6, z. 12, s. 380–381; J. Zieliński, *Krysiewicz Bolesław*, PSB, t. XV, 1970, s. 474–475; C. Demel, *Krysiewicz Bolesław*, [w:] *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, Warszawa–Poznań 1981, s. 385–386; A. Marcinia, *Bolesław Krysiewicz, lekarz–pediatra i społecznik, prezes Naczelnej Rady Ludowej*, „Kronika Miasta Poznania” 2001, nr 1, Lekarze, s. 151–158; A. Zarzycki, *Bolesław Krysiewicz 1862–1932*, [w:] *Wielkopole XX wieku*, red. A. Gulczyński, Poznań 2001, s. 217–228.

⁵ W. Lewandowski, *Wyzwolenie Wielkopolski i Pomorza. I Powstanie Wielkopolskie*, [w:] *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga Pamiątkowa 1918–1928*, Kraków–Warszawa 1928, s. 142.

zajmowali placówki w poszczególnych ministerstwach i zapewnili w przyszłości dopływ młodych sił w województwach zachodnich⁶.

Według Mieczysława Wojciechowskiego

efektem wielkiej kampanii politycznej, jaką stanowiły wybory delegatów na Sejm Dzielnicowy, obrady sejmowe oraz wybory Naczelnej Rady Ludowej i jej Komisariatu, było aktywne włączenie zaboru pruskiego do dyskusji nad charakterem władz i ustrojem Rzeczypospolitej⁷.

W opinii Andrzeja Kwileckiego i Władysława Tomaszewskiego, dzięki działalności Naczelnej Rady Ludowej i Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej, Poznań był formalną stolicą regionu, który posiadał status określonej autonomii w odradzającej się Polsce Niepodległej⁸.

Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej

Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej (MbDzP)⁹ zostało utworzone na mocy ustawy z dnia 1 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji zarządu byłej dzielnicy pruskiej¹⁰. Ziemie byłej dzielnicy pruskiej, które z mocy postanowień Traktatu Wersalskiego z dnia 28 czerwca 1919 r. stały się nierozzerwalną częścią składową Rzeczypospolitej Polskiej, podlegały całkowicie władzy polskich organów centralnych¹¹. Minister byłej dzielnicy pruskiej był członkiem Rady Ministrów i posiadał następujące zadania:

⁶ A. Basiński, *Pielgrzymka Poznańczyka do państwowości polskiej* (Odbitka z Dziennika Bydgoskiego), Bydgoszcz 1930, s. 39–44.

⁷ M. Wojciechowski, *U zarania odradzającej się państwowości polskiej na Pomorzu w latach 1918–1920*, [w:] *Pomorze i Wielkopolska po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku*, red. S. Gierszewski, Gdańsk 1983, s. 12.

⁸ A. Kwilecki, W. Tomaszewski, *Poznań jako ośrodek polskiej myśli zachodniej w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Przegląd Zachodni” 1976, nr 5–6, s. 84.

⁹ O genezie Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej: A. Gulczyński, *Geneza Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1990, t. 18, z. 1, s. 91–118; Idem, *Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej (1919–1922)*, Poznań 1995.

¹⁰ Dziennik Praw Państwa Polskiego (dalej Dz. P.P.P) 1919, nr 64, poz. 385, Ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji zarządu b. dzielnicy pruskiej.

¹¹ Na temat oceny ustawy z dnia 1 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji zarządu byłej dzielnicy pruskiej: K. Dembski, *Wielkopolska w początkach II Rzeczypospolitej. Zagadnienia prawnoustrojowe*, Poznań 1972, s. 121–124; C. Berezowski, *Powstanie państwa polskiego w świetle prawa narodów*, Warszawa 2008, s. 309–310.

- a) przejście wszystkich władz i urzędów od Komisarjatu Naczelnej Rady Ludowej i od organów państwowych niemieckich i pruskich,
 b) sprawowanie administracji b. dzielnicy pruskiej według postanowień niniejszej ustawy, do czasu oddania wszystkich działów tej administracji pod bezpośrednie kierownictwo właściwych Ministrów,
 c) przygotowanie przejścia wszystkich władz i urzędów b. dzielnicy pruskiej pod bezpośrednie kierownictwo właściwych Ministrów, oraz przeprowadzenie reorganizacji tych władz stosownie do zasad dla całego Państwa przyjętych,
 d) wydawanie w porozumieniu z właściwymi Ministrami przepisów wykonawczych dla wprowadzenia polskich ustaw, oraz wydawanie rozporządzeń, zaprowadzających zmiany niemieckich i pruskich ustaw i rozporządzeń, potrzebne celem zupełnego odłączenia władz i urzędów od Niemiec i przystosowanie ich ustroju i procedury do nowych warunków politycznych, wpływających z przyłączenia do Rzeczypospolitej Polskiej¹².

Powołano dwa województwa: poznańskie z siedzibą w Poznaniu i pomorskie z siedzibą w Toruniu¹³. Województwa te podporządkowano odrębnemu MbDzP, które miało – jak zauważył Antoni Czubiński – doprowadzić do stopniowego zintegrowania różniących się znacznie od reszty kraju ziem zaboru pruskiego i włączenia ich do Polski¹⁴.

Krzysztof Dembski wskazał, że dwie podstawowe idee przyświecały skupionym w Komisariacie Naczelnej Rady Ludowej twórcom koncepcji powołania odrębnego Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej:

zachowanie stabilnych stosunków społeczno–ekonomicznym na ziemiach byłego zaboru pruskiego oraz utrzymanie efektywnie funkcjonującego porządku prawnego i uniemożliwienie jego degrengolady w centralistycznym modelu zarządzania na podstawie wzorów rosyjskich¹⁵.

¹² Dz. P.P.P 1919, nr 64, poz. 385.

¹³ O sytuacji na Pomorzu w omawianym okresie: M. Wojciechowski, *Dwie koncepcje powrotu Pomorza Gdańskiego do Polski w latach 1918–1919*, „Zapiski Historyczne” 1970, t. XXXV, z. 1, s. 65–90; Idem, *Powrót Pomorza do Polski 1918–1920*, op. cit.; *Sejm Rzeczypospolitej o Pomorzu w 1920 roku. Sprawozdanie Komisji Pomorskiej*, oprac. J. Borzyszkowski, P. Hauser, Gdańsk 1985.

¹⁴ A. Czubiński, *Wielkopolska w latach 1918–1939*, Poznań 2000, s. 28–29; Idem, *Stosunki polityczne*, [w:] *Dzieje Poznania, t. 2 1918–1945*, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, Warszawa–Poznań 1998, s. 1083–1084.

¹⁵ K. Dembski, *Wielkopolska w początkach II Rzeczypospolitej...*, s. 129.

Według Czesława Demela MbDzP

będące od samego początku pod silnymi wpływami endecji, podsycało tendencje utrzymania istniejących różnic dzielnicowych i świadomie hamowało proces scalania ziem b. zaboru pruskiego z resztą kraju. W wysiłkach tych posługiwało się ono hasłami trudności ekonomicznych, które wynikały z różnic gospodarczych między ziemiami b. zaboru rosyjskiego i austriackiego a ziemiami b. zaboru pruskiego¹⁶.

Adam Laska wskazał z kolei, że oskarżenie MbDzP o dzielnicowość

nie miało nic wspólnego z ewentualnymi dążeniami jego kierownictwa do separatyzmu dzielnicowego. Działaczom wielkopolskim głównie wywodzącym się z endecji, chodziło przede wszystkim o ograniczenie możliwych negatywnych skutków społeczno-ekonomicznych zjednoczenia kraju, zachowania systemu prawnego panującego w Wielkopolsce, zachowania dobrze funkcjonującego na tym terenie samorządu terytorialnego. Można nawet powiedzieć, że osoby te chciały, aby warunki wielkopolskie zostały przeniesione na inne tereny zjednoczonej ojczyzny lub służyły jako wzór rozwiązań powielany w innych dzielnicach¹⁷.

Henryk Lisiak ocenił, że utworzenie MbDzP

spotkało się z negatywnym przyjęciem wśród większości ugrupowań politycznych, w szczególności na lewicy. Nie bez słuszności politycy lewicowi widzieli w nim byt umacniający pozycję swojego najgroźniejszego konkurenta politycznego, jak również czynnik spowalniający proces unifikacji państwa. Kierownictwo Ministerstwa znalazło się pod pełną kontrolą endecji¹⁸.

W opinii Reginy Pacanowskiej jednym z podstawowych ustaleń zawartych w ustawie z dnia 1 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji zarządu byłej dzielnicy pruskiej, obok powstania MbDzP, było utrzymanie w mocy dotąd niezmienionych postanowień prawnych dotyczących organizacji i zakresu uprawnień samorządu z okresu rządów zaborcy. Jej

¹⁶ Cz. Demel, J. Krawulski, K. Rzepa, *Działalność Narodowego Stronnictwa Robotników i Narodowej Partii Robotniczej w Wielkopolsce w latach 1917–1937*, Warszawa–Poznań 1980, s. 69.

¹⁷ A. Laska, *Narodowa Partia Robotnicza 1920–1937. Studia z dziejów ruchów społecznych w Drugiej Rzeczypospolitej*, Rzeszów 2004, s. 66.

¹⁸ H. Lisiak, *Narodowa Demokracja w Wielkopolsce w latach 19181–1939*, Poznań 2006, s. 70.

zdaniem o odmienności ustroju administracyjnego i ustroju związków samorządowych byłego zaboru pruskiego niemal do końca Drugiej Rzeczypospolitej przesądziło zachowanie pruskich norm prawnych i pruskiego podziału administracyjnego¹⁹.

6 listopada 1919 r. na mocy rozporządzenia Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej²⁰ dokonano ostatecznej likwidacji Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej w Poznaniu i przekazano jego kompetencje na rzecz Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej, w granicach ustawy z dnia 1 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji zarządu b. dzielnicy pruskiej²¹.

W latach 1919–1920 stanowisko Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej sprawował prawnik Władysław Seyda²². Jego następcami byli: Władysław

¹⁹ R. Pacanowska, *Samorząd powiatowy w Wielkopolsce w latach 1919–1939*, Poznań 2006, s. 36.

²⁰ Rozporządzenie Ministra byłej dzielnicy pruskiej, dotyczące likwidacji Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej, „Tygodnik Urzędowy” 1919, nr 61, poz. 140.

²¹ Dz. P.P.P 1919, nr 64, poz. 385.

²² Szerzej na jego temat: J. Dembiński, *Śp. Władysław Seyda*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1939, r. 19, z. 2, s. 521–523; A. Mogilnicki, *Śp. Władysław Seyda*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1939, r. 66, nr 10, s. 136–137; W. Siedlecki, *Wspomnienia pośmiertne – Śp. Władysław Seyda*, „Palestra. Organ Rady Adwokackiej w Warszawie. Czasopismo poświęcone zagadnieniom prawnym i korporacyjno-zawodowym” 1939, r. 16, nr 4, s. 537–538; B. Wietrzykowski, *Wspomnienia pośmiertne Śp. Władysław Seyda*, „Kronika Miasta Poznania” 1939, r. 17, nr 1, s. 64–65; Cz. Demel, *Rozmowy Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej z rządem w Warszawie w kwestii statusu prawnego ziem byłego zaboru pruskiego*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Historia” 1978, nr 8, s. 16; J. Terej, *Seyda Władysław Kazimierz*, [w:] *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, Warszawa–Poznań 1981, s. 656; J. Majchrowski, *Seyda Władysław Kazimierz*, [w:] *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J. M. Majchrowski, Warszawa 1994, s. 65; H. Korczyk, *Seyda Władysław Kazimierz*, PSB, t. XXXVI, 1995–1996, s. 359–361; Z. Kaczmarek, *Zbiorowy portret poznaniaków w Naczelnej Radzie Ludowej*, „Kronika Miasta Poznania” 1998, nr 4 Naczelna Rada Ludowa 1918–1920, s. 39; Z. Dworecki, *Poznaniacy w Radzie Ludowej na Miasto Poznań i w Naczelnej Radzie Ludowej oraz ich kariery polityczne*, „Kronika Miasta Poznania” 1998, nr 4, Naczelna Rada Ludowa 1918–1920, s. 50–51; A. Gulczyński, *Władysław Seyda*, [w:] *Wielkopoleanie XX wieku*, red. A. Gulczyński, Poznań 2001, s. 483–499; H. Walczak, *Seyda Władysław Kazimierz*, [w:] *Ministrowie Polski Niepodległej 1918–1945*, red. M. Baumgart, H. Walczak, A. Wątor, Szczecin 2001, s. 354–355; L. Trzeciakowski, *Posłowie polscy w Berlinie 1848–1928*, Warszawa 2003, passim; S. Kilian, *Seyda Władysław*, [w:] *Słownik biograficzny historii Polski*, t. 2 L–Ż, red. J. Chodera, F. Kiryk, Wrocław–Warszawa–Kraków 2005, s. 1365; H. Lisiak, *Narodowa Demokracja w Wielkopolsce...*, op. cit., passim; Seyda, Władysław (Kazimierz), [w:] *Das Bundesarchiv, Akten der Reichskanzlei. Weimarer Republik online*, <http://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919–1933/0000/adr/getPPN/133756491/>, [dostęp: 30.05.3021]; Seyda, Władislaus Kasimir, [w:] *Datenbank der deutschen Parlamentsabgeordneten Basis: Parlamentsalmanache/Reichstagshandbücher 1867–1938*, www.reichstag-abgeordnetendatenbank.de, [dostęp: 30.05.3021].

Kucharski²³, Julian Trzcіński²⁴ i Józef Wybicki²⁵.

Kazimierz Władysław Kumaniecki wskazał, że Minister byłej Dzielnicy Pruskiej był

zwierzchnikiem służbowym władz i urzędów tej dzielnicy z wyjątkiem tych, które uchwałami Rady Ministrów przekazywane będą właściwym Ministrom. Sprawy polityki zagranicznej, sprawy wojskowe i celne podlegają bezpośrednio właściwym Ministrom. Jak zatem widać, Minister b. dzielnicy pruskiej posiada olbrzymią władzę i to nie tylko w zakresie administracji, ale także i w dziedzinie ustawodawczej, a mianowicie właściwy jej punkt ciężkości leży w przyznanym mu prawie wydawania rozporządzeń, zaprowadzających zmiany niemieckich i pruskich ustaw i rozporządzeń, potrzebne celem zupełnego odłączenia władz i urzędów od Niemiec, tudzież przystosowania ich ustroju i procedury do nowych warunków. Tym przeto sposobem może Minister b. dzielnicy pruskiej wprowadzać daleko idące zmiany w ustawodawstwie, pozostałym z czasów pruskich; wprawdzie te zmiany mają się ograniczać tylko do ustroju i postępowania władz, ale często tą drogą można zmienić charakter całych instytucyj prawnych²⁶.

Według Bohdana Wasiutyńskiego

zadaniem Ministra b. dz. pr. było przygotowanie przejścia wszystkich władz i urzędów tej dzielnicy pod bezpośrednie kierownictwo właściwych Ministrów oraz przeprowadzenie reorganizacji tych władz stosownie do zasad, przyjętych dla całego państwa. W tym zakresie orga-

²³ Szerzej na jego temat: T. Rzepecki, W. Rzepecki, *Sejm i Senat 1922–1927. Podręcznik dla wyborców, zawierający wyniki wyborów w powiatach, okręgach, województwach, podobizny senatorów i posłów sejmowych oraz mapy poglądowe*, Poznań 1923, s. 362; P. Rawa, *Rząd większości polskiej. Jego podstawy, jego program i praca, jego ministrowie i następcy*, Warszawa 1924, s. 24–25; *Parlament Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1927*, red. W. Dzwonkowski, H. Mościcki, Warszawa 1928, s. 95; W. Rustowiecki, *Galerja wielmożów sejmowych*, z. I, Warszawa 1930, s. 9–13; Z. Landau, *Kucharski Władysław*, PSB, t. XVI, 1971, s. 54–57; J. Gołębiowski, *Członkowie Rady Ministrów*, [w:] *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, op. cit., s. 48–49; A. Wątor, *Kucharski Władysław*, [w:] *Ministrowie Polski Niepodległej 1918–1945*, op. cit., s. 202–206; Z. Landau, *Zapomniani ministrowie skarbu Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2005, s. 117–137.

²⁴ Szerzej na jego temat: K. Dembski, *Trzcіński Juliusz*, [w:] *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, op. cit., s. 774; J. Gołębiowski, *Członkowie Rady Ministrów*, op. cit., s. 73; A. Czubiński, *Juliusz Trzcіński (1880–?)*. Minister byłej Dzielnicy Pruskiej, [w:] *Zrodziła ich Ziemia Mogileńska*, red. Cz. Łuczak, Poznań 1997, s. 212–214; A. Giza, *Trzcіński Juliusz*, [w:] *Ministrowie Polski Niepodległej 1918–1945*, op. cit., s. 422–423.

²⁵ Szerzej na jego temat: J. Gołębiowski, *Członkowie Rady Ministrów*, op. cit., s. 75.

²⁶ K. W. Kumaniecki, *Ustrój państwowych władz administracyjnych na ziemiach Polski. Z dodatkiem zawierającym postępowanie administracyjne*, Kraków 1921, s. 122.

nizacyjnym miał Minister b. dzielnicy pruskiej władzę ustawodawczą, był bowiem uprawniony do wydawania rozporządzeń, zaprowadzających zmiany niemieckich ustaw i rozporządzeń, potrzebnych celem zupełnego odłączenia władz i urzędów od Niemiec i przystosowania ich ustroju i procedury do nowych warunków politycznych, wpływających z przyłączenia do Rzeczypospolitej Polskiej²⁷.

Stanisław Wachowiak²⁸ zauważył, że Minister byłej Dzielnicy Pruskiej był „normalnym członkiem gabinetu, lecz resorty jego, na wzór rządu centralnego, podlegały jemu. Był to, krótko mówiąc, jakby odrębny rząd dla jednej dzielnicy i reprezentowany przez ministra w Radzie Ministrów”²⁹.

Dekret Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej z 6 listopada 1919 r.³⁰ ukształtował organizację MbDzP, które zostało podzielone na poszczególne departamenty odpowiadające w swoim zakresie działania odpowiedniemu ministerstwu w Warszawie tak, aby przy likwidacji MbDzP cały departament z wszystkimi aktami i personelem mógł zostać przyłączony do odpowiedniego ministerstwa. Struktura organizacyjna MbDzP została zaprezentowana w tabeli 1.

Tabela 1. Schemat organizacyjny Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej.

Ministerstwa w Warszawie	Departamenty MbDzP
Prezydium Rady Ministrów	Biuro Prezydzialne Departament Centralny
Ministerstwo Spraw Zagranicznych	Departament Polityczny
Ministerstwo Spraw Wojskowych	-
Ministerstwo Spraw Wewnętrznych	Departament Spraw Wewnętrznych

²⁷ B. Wasiutyński, *Ustrój władz administracyjnych rządowych i samorządowych*, Poznań 1933, s. 9.

²⁸ Szerzej na jego temat: J. Krawulski, *Wachowiak Stanisław*, [w:] *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, op. cit., s. 794–795; A. Dudek, *Wachowiak Stanisław*, [w:] *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, op. cit., s. 176; *Czasy, które przeżył. Dr Stanisław Wachowiak (1890–1972). Polityk, działacz gospodarczy i społeczny. Materiały z sesji naukowej odbytej 7 maja 2001 roku w Inowrocławiu*, oprac. E. Mikołajczak, P. Strachanowski, Inowrocław 2002.

²⁹ S. Wachowiak, *Czasy, które przeżyłem. Wspomnienia z lat 1890–1939*, Warszawa 1983, s. 82.

³⁰ Dekret dotyczący organizacji Ministerstwa byłej dzielnicy pruskiej, „Tygodnik Urzędowy” 1919, nr 61, poz. 142.

Ministerstwo Skarbu	Departament Skarbu
Ministerstwo Sprawiedliwości	Departament Sprawiedliwości
Ministerstwo Przemysłu i Handlu	Departament Przemysłu i Handlu
Ministerstwo Kolei Żelaznych	Departament Kolei Żelaznych
Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwowych	Departament Rolnictwa i Dóbr Państwowych
Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego	Departament Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
Ministerstwo Poczty i Telegrafów	Departament Poczty i Telegrafów
Ministerstwo Apropozycji	Departament Apropozycji
Ministerstwo Zdrowia Publicznego	Departament Zdrowia Publicznego
Ministerstwo Kultury i Sztuki	Departament Kultury i Sztuki
Ministerstwo Robót Publicznych	Departament Robót Publicznych
Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej	Departament Pracy i Opieki Społecznej
Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej	-

Źródło: Dekret dotyczący organizacji Ministerstwa byłej dzielnicy pruskiej, „Tygodnik Urzędowy” 1919, nr 61, poz. 142.

MbDzP zostało zlikwidowane na mocy ustawy z dnia 7 kwietnia 1922 r. w przedmiocie zniesienia Ministerstwa b. Dzielnicy Pruskiej³¹.

Funkcjonowanie i działalność Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej w świetle zasobu Archiwum Państwowego w Poznaniu

Pozostawione przez Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej dokumenty archiwalne zachowały się jedynie w stanie szczątkowym. Wraz z jego likwidacją w 1922 roku rozpoczął się podział akt, które przekazywano insty-

³¹ Dziennik Ustaw 1922, nr 30, poz. 247, Ustawa z dnia 7 kwietnia 1922 r. w przedmiocie zniesienia Ministerstwa b. Dzielnicy Pruskiej.

tucjom przejmującym zakres kompetencji danego Departamentu MbDzP, w tym poszczególnym ministerstwom i Urzędowi Wojewódzkiemu Poznańskiemu. Niewielką część akt przekazano do Archiwum Państwowego w Poznaniu, jednakże uległy one zniszczeniu podczas II wojny światowej. W Archiwum Państwowym w Poznaniu jest obecnie przechowywanych niecałe 1200 jednostek archiwalnych, podzielonych na serie w ramach zespołu archiwalnego Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej w Poznaniu.

Należą doń akta Departamentu Rolnictwa i Dóbr Państwowych (w tym Wydziału Produkcji Rolnej i Wydziału Weterynaryjnego), przechowywane w Drugiej Rzeczypospolitej w Ministerstwie Rolnictwa w Warszawie, przekazane po wojnie do Archiwum Państwowego w Poznaniu.

Do serii Departament Pracy i Opieki Społecznej wchodzi materiały Wydziału Ubezpieczeń Społecznych, Wydziału Pośrednictwa Pracy i Wydziału Ochrony Pracy.

W serii Departament Przemysłu i Handlu zgromadzono dokumenty poświęcone m.in. sprawom osobowym urzędników Departamentu, papiery i korespondencje w języku francuskim dotyczące spraw załatwianych przez polskich przedstawicieli handlowych we Francji, akta dotyczące statystyki przedsiębiorstw przemysłowych, tymczasowy spis fabryk byłej Dzielnicy Pruskiej, kwestionariusze statystyczne dotyczące krochmalni i suszarni ziemniaków, kartoteka zawierająca dane dotyczące gorzeln, suszarni i syropialni (znajdujących się na terenie powiatów: brodnickiego, bydgoskiego, chełmińskiego, chodzieskiego, chojnickiego, czarnkowskiego, działdowskiego, grudziądzkiego, kościerskiego, lubawskiego, puckiego, sępolińskiego, świdnickiego, szamotulskiego, szubińskiego, świeckiego, tczewskiego, toruńskiego, tucholskiego i wejherowskiego), wykazy zaopatrzenia miast mających ponad 10000 mieszkańców w mięso, raporty z kontroli wywożonych i przywożonych towarów, dokumenty dotyczące ruchu tranzytowego, wnioski graniczne o pozwolenia na wwóz towarów.

W skład akt Departamentu Robót Publicznych wchodzi m.in. korespondencja w sprawie udzielenia zapomóg na roboty interwencyjne w Bydgoszczy, subwencji na prace doraźne budowlane, pożyczek i zapomóg państwowych na roboty budowlane, subwencji państwowych na budowę dróg w celu zatrudniania bezrobotnych oraz zatrudnienia robotników.

W serii akt Departament Skarbu pożogę wojenną przetrwały jedynie kosztorysy prac budowlanych budynku urzędowego i mieszkania dyrektora Archiwum Państwowego i gmachu urzędu wojewódzkiego w Poznaniu oraz dokumenty dotyczące spraw gospodarczych w zakresie pożyczki państwowej.

Wydział Administracyjny składa się z dziennika podawczego, spraw urzędników administracji państwowej, spraw osobowych urzędników MbDzP, podań o pracę, spisu urzędników starostw powiatowych województwa poznańskiego, okólników MbDzP, korespondencji z różnymi Departamentami i innymi Ministerstwami oraz zestawienie akt registratury Urzędu Rozdzielczego MbDzP.

W zakresie problematyki ogólnej zachowano m.in. akta dotyczące spraw organizacyjnych i likwidacji MbDzP, dane dotyczące organizacji administracji państwowej i sądownictwa na terenie województwa pomorskiego, materiały dotyczące przygotowania publikacji obejmującej schemat organizacyjny władz i urzędów byłej Dzielnicy Pruskiej, legitymacje wydane przez polskie władze komisarzom niemieckim dla oddania zarządu cywilnego prowincji poznańskiej, kwestionariusze dotyczące stwierdzenia gruntów znajdujących się po polskiej stronie pogranicza, a zarządzanych przez zamieszkałych po stronie niemieckiej, kwestionariusze dotyczące stwierdzenia gruntów znajdujących się po niemieckiej stronie pogranicza, a zarządzanych przez zamieszkałych po stronie polskiej, sprawozdania z czynności Wydziału Statystycznego MbDzP, przeglądy artykułów publikowanych w prasie światowej na tematy gospodarcze, zarządzenia i okólniki, raporty i korespondencja w sprawie bezpieczeństwa i porządku publicznego, rozkazy Dowództwa Żandarmerii Krajowej, zasady zaopatrzenia przyszłego Wolnego Miasta Gdańska w artykuły spożywcze, paszę i inne artykuły pierwszej potrzeby w myśl zobowiązań Rządu Rzeczypospolitej Polskiej z 22 września i 26 listopada 1920 r., korespondencja z Prezydium Policji w Poznaniu, informacje o protestach robotników na terenie województwa toruńskiego, protokół polsko-gdańskiej komisji do spraw rozrachunkowych, dane dotyczące fabryki karabinów Spandau Feuerwerkellaboratorium, okólniki urzędu wojewódzkiego MbDzP i innych ministerstw.

W serii akt Departament Zdrowia Publicznego znaleźć można dokumenty dotyczące wykazu szpitali i innych zakładów opiekuńczych działających na terenie Poznania i w miastach powyżej 25000 mieszkańców, akta dotyczące korespondencji w sprawach zdrowia z Komisariatem Naczelnej Rady Ludowej i w sprawach lekarskich z województwem poznańskim oraz korespondencję w sprawie lecznic dla kobiet chorych wenerycznie.

W skład akt Departamentu Aproprowiacji wchodzi m.in. dokumenty dotyczące: organizacji, zakresu kompetencji, schematu organizacyjnego i skorowidzu przepisów Departamentu, statystyki ludności, likwidacji Departamentu i przekazania kompetencji w sprawach cukru Departamentowi Przemysłu i Handlu, korespondencji w sprawach aproprowiacji ludności,

ustanowienia cen maksymalnych na artykuły pierwszej potrzeby i nadsyłania miesięcznych wykazów oraz wykazy cen.

W zespole akt MbDzP znajdują się także wykazy i zestawienia statystyczne (wykazy miejscowości, wykazy i zestawienia ogólne, wykazy i informacje dotyczące spraw osobowych, wykazy i zestawienia dotyczące szkolnictwa, wykazy i zestawienia dotyczące ochrony zdrowia, problematyka mieszana), wykazy akt i dzienników podawczych oraz dokumenty dotyczące zaopatrzenia zakładów dobroczynnych.

Podsumowanie

Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej zostało utworzone na mocy ustawy z dnia 1 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji zarządu byłej dzielnicy pruskiej. Ziemie byłej dzielnicy pruskiej, które z mocy postanowień Traktatu Wersalskiego z dnia 28 czerwca 1919 r. stały się nierozdzieloną częścią składową Rzeczypospolitej Polskiej, podlegały całkowicie władzy polskich organów centralnych. 6 listopada 1919 r. na mocy rozporządzenia Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej dokonano ostatecznej likwidacji Komisarjatu Naczelnej Rady Ludowej w Poznaniu i przekazano jego kompetencje na rzecz Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej, w granicach ustawy z dnia 1 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji zarządu b. dzielnicy pruskiej. Stanowisko Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej sprawowali Władysław Seyda, Władysław Kucharski, Julian Trzciniński i Józef Wybicki. Dekret Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej z 6 listopada 1919 r. ukształtował organizację Ministerstwa, które zostało podzielone na poszczególne departamenty odpowiadające w swoim zakresie działania odpowiedniemu ministerstwu w Warszawie tak, aby przy jego likwidacji cały departament z wszystkimi aktami i personelem mógł zostać przyłączony do odpowiedniego ministerstwa. Ministerstwo zostało zlikwidowane na mocy ustawy z dnia 7 kwietnia 1922 r. w przedmiocie zniesienia Ministerstwa b. Dzielnicy Pruskiej. Z pożogi II wojny światowej przetrwały jedynie akta m.in. Departamentów: Rolnictwa i Dóbr Państwowych, Pracy i Opieki Społecznej, Przemysłu i Handlu, Robót Publicznych, Skarbu, Zdrowia Publicznego, Apropowizacji.

Streszczenie

Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej zostało utworzone na mocy ustawy z dnia 1 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji zarządu byłej dzielnicy pruskiej. Stanowisko Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej sprawowali Władysław Seyda, Władysław Kucharski, Julian Trzcziński i Józef Wybicki. Ministerstwo zostało zlikwidowane na mocy ustawy z dnia 7 kwietnia 1922 r. w przedmiocie zniesienia Ministerstwa b. Dzielnicy Pruskiej. Pozostawione przez Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej dokumenty archiwalne zachowały się po II wojnie światowej jedynie w stanie szczątkowym. Z pożogi wojennej przetrwały akta m.in. Departamentów: Rolnictwa i Dóbr Państwowych, Pracy i Opieki Społecznej, Przemysłu i Handlu, Robót Publicznych, Skarbu, Zdrowia Publicznego oraz Aprowizacji.

SŁOWA KLUCZOWE: Ministerstwo; Dzielnica Pruska; Archiwum Państwowe w Poznaniu; Naczelna Rada Ludowa

Summary

The Ministry of the Former Prussian Quarter was established by the Act of 1 August 1919 on the temporary organisation of the management of the former Prussian Quarter. The post of the Minister of the Former Prussian Quarter was held by Władysław Seyda, Władysław Kucharski, Julian Trzcziński and Józef Wybicki. The Ministry was abolished by the act of 7 April 1922 on the abolition of the Ministry of the former Prussian Quarter. The archival documents left by the Ministry of the former Prussian Quarter were preserved after World War II only in a residual state. From the war conflagration survived the files of, among others, the Departments: Agriculture and State Property, Labour and Social Welfare, Industry and Trade, Public Works, Treasury, Public Health and Provisioning.

KEYWORDS: Ministry; Prussian Quarter; State Archive in Poznań; Supreme People's Council

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Państwowe w Poznaniu,

- Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej w Poznaniu.

Źródła drukowane

Dekret dotyczący organizacji Ministerstwa byłej dzielnicy pruskiej, „Tygodnik Urzędowy” 1919, nr 61, poz. 142.

Dziennik Polskiego Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu, w grudniu 1918, Poznań 1918.

Dziennik Praw Państwa Polskiego 1919 nr 64, poz. 385, Ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji zarządu b. dzielnicy pruskiej.

Dziennik Ustaw 1922, nr 30, poz. 247, Ustawa z dnia 7 kwietnia 1922 r. w przedmiocie zniesienia Ministerstwa b. Dzielnicy Pruskiej.

Przedłożenia dla Polskiego Sejmu Dzielnicowego w r. 1918, Poznań 1918.

Rozporządzenie Ministra byłej dzielnicy pruskiej, dotyczące likwidacji Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej, „Tygodnik Urzędowy” 1919, nr 61, poz. 140.

Sejm Rzeczypospolitej o Pomorzu w 1920 roku. Sprawozdanie Komisji Pomorskiej, oprac. J. Borzyszkowski, P. Hauser, Gdańsk 1985.

Uchwały mające być wysłane do państw koalicyjnych na ręce Polskiego Komitetu Narodowego w Paryżu, [Poznań] 1918.

Wachowiak S., *Czasy, które przeżyłem. Wspomnienia z lat 1890–1939*, Warszawa 1983.

Literatura

Akcja i reakcja. Polski Sejm Dzielnicowy i zjazd niemieckich rad ludowych, 1918. Od rewolucji do powstania, [w:] *Kronika Miasta Poznania*, t. 3, red. P. Matusik, Poznań 2018.

Basiński A., *Pielgrzymka Poznańczyka do państwowości polskiej (Odbitka z Dziennika Bydgoskiego)*, Bydgoszcz 1930.

Berezowski C., *Powstanie państwa polskiego w świetle prawa narodów*, Warszawa 2008.

Czasy, które przeżył. Dr Stanisław Wachowiak (1890–1972). Polityk, działacz gospodarczy i społeczny. Materiały z sesji naukowej odbytej 7 maja 2001 roku w Inowrocławiu, oprac. E. Mikołajczak, P. Strachanowski, Inowrocław 2002.

Czubiński A., *Juliusz Trzciniński (1880–?). Minister byłej Dzielnicy Pruskiej*, [w:] *Zrodziła ich Ziemia Mogileńska*, red. Cz. Łuczak, Poznań 1997.

Czubiński A., *Powstanie wielkopolskie 1918–1919. Geneza – charakter – znaczenie*, Poznań 2002.

Czubiński A., *Stosunki polityczne*, [w:] *Dzieje Poznania, t. 2 1918–1945*, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, Warszawa–Poznań 1998.

Czubiński A., *W przededniu powstania*, [w:] *Dzieje Poznania, t. 2 1918–1945*, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, Warszawa–Poznań 1998.

Czubiński A., *Wielkopolska w latach 1918–1939*, Poznań 2000, s. 28–29;

Dembiński J., *Śp. Władysław Seyda, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1939, r. 19, z. 2.*

Dembski K., *Trzciniński Juliusz*, [w:] *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, Warszawa–Poznań 1981.

Dembski K., *Wielkopolska w początkach II Rzeczypospolitej. Zagadnienia prawnoustrojowe*, Poznań 1972.

Demel C., *Krysiewicz Bolesław*, [w:] *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, Warszawa–Poznań 1981.

Demel Cz., *Rozmowy Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej z rządem w Warszawie w kwestii statusu prawnego ziem byłego zaboru pruskiego*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Historia” 1978, nr 8.

Demel Cz., Krawulski J., Rzepa K., *Działalność Narodowego Stronnictwa Robotników i Narodowej Partii Robotniczej w Wielkopolsce w latach 1917–1937*, Warszawa–Poznań 1980.

- Dudek A., *Wachowiak Stanisław*, [w:] *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J. M. Majchrowski, Warszawa 1994.
- Dworecki Z., *Mysł polityczna Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu w grudniu 1918 roku*, [w:] *Polska myśl polityczna na ziemiach pod panowaniem pruskim*, red. S. Kalemka, Warszawa–Poznań–Toruń 1988.
- Dworecki Z., *Polski Sejm Dzielnicowy w Poznaniu w grudniu 1918 roku*, „Przegląd Wielkopolski” 1991, nr 15–16.
- Dworecki Z., *Polskie rady ludowe w Wielkopolsce 1918–1920*, Poznań 1962.
- Dworecki Z., *Poznaniacy w Radzie Ludowej na Miasto Poznań i w Naczelnej Radzie Ludowej oraz ich kariery polityczne*, „Kronika Miasta Poznania” 1998, nr 4, Naczelna Rada Ludowa 1918–1920.
- Dziennik Polskiego Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu w grudniu 1918 r.*, red. A. Gulczyński, Poznań 2018.
- Dziennik Polskiego Sejmu Dzielnicowego w Poznaniu 3–5 grudnia 1918 r.*, red. B. Polak, Koszalin 1999.
- Gantkowski P., *Ś. p. dr. med. Bolesław Krysiwicz*, „Nowiny Lekarskie” 1932, r. 44, z. 24.
- Giza A., *Trzciniński Juliusz*, [w:] *Ministrowie Polski Niepodległej 1918–1945*, red. M. Baumgart, H. Walczak, A. Wątor, Szczecin 2001.
- Gołębiowski J., *Członkowie Rady Ministrów*, [w:] *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J. M. Majchrowski, Warszawa 1994.
- Gulczyński A., *Geneza Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1990, t. 18, z. 1.
- Gulczyński A., *Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej (1919–1922)*, Poznań 1995.
- Gulczyński A., „Poznański” *Sejm Dzielnicowy, czyli uwag kilka o korzeniach parlamentaryzmu odradzającej się Polski*, „Kronika Miasta Poznania” 1998, nr 4, Naczelna Rada Ludowa 1918–1920.
- Gulczyński A., *Problemy ekonomicznych podstaw państwa w debatach i uchwałach Polskiego Sejmu Dzielnicowego (1918)*, [w:] *Podstawy materialne państwa. Zagadnienia prawnohistoryczne*, red. D. Bogacz, M. Tkaczuk, Szczecin 2006.
- Gulczyński A., *Udział Pleszewian w Polskim Sejmie Dzielnicowym (1918)*, „Rocznik Pleszewski” 2005.
- Gulczyński A., *Władysław Seyda*, [w:] *Wielkopole XX wieku*, red. A. Gulczyński, Poznań 2001.
- Jabłczyński M., *Kwestia społeczna w obradach Poznańskiego Sejmu Dzielnicowego 3–5. XII. 1918*, „Przegląd Zachodni” 1948, nr 12.
- Jakubiak T. A., *Pierwszy Sejm po latach niewoli*, „Przegląd Wielkopolski” 1987, nr 2.
- Kaczmarek Z., *Zbiorowy portret poznaniaków w Naczelnej Radzie Ludowej*, „Kronika Miasta Poznania” 1998, nr 4, Naczelna Rada Ludowa 1918–1920.
- Kilian S., *Seyda Władysław*, [w:] *Słownik biograficzny historii Polski*, t. 2 L–Ż, red. J. Chodera, F. Kiryk, Wrocław–Warszawa–Kraków 2005.
- Korczyk H., *Seyda Władysław Kazimierz*, PSB, t. XXXVI, 1995–1996.
- Krawulski J., *Wachowiak Stanisław*, [w:] *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, Warszawa–Poznań 1981.

- Kumaniecki K. W., *Ustrój państwowych władz administracyjnych na ziemiach Polski. Z dodatkiem zawierającym postępowanie administracyjne*, Kraków 1921.
- Kwilecki A., Tomaszewski W., *Poznań jako ośrodek polskiej myśli zachodniej w dwudziestolecu międzywojennym*, „Przegląd Zachodni” 1976, nr 5–6.
- Landau Z., *Kucharski Władysław*, PSB, t. XVI, 1971.
- Landau Z., *Zapomniani ministrowie skarbu Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2005.
- Laska A., *Narodowa Partia Robotnicza 1920–1937. Studia z dziejów ruchów społecznych w Drugiej Rzeczypospolitej*, Rzeszów 2004.
- Lisiak H., *Narodowa Demokracja w Wielkopolsce w latach 19181–1939*, Poznań 2006.
- Lewandowski W., *Wyzwolenie Wielkopolski i Pomorza. I. Powstanie Wielkopolskie*, [w:] *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga Pamiątkowa 1918–1928*, Kraków–Warszawa 1928.
- Majchrowski J., *Seyda Władysław Kazimierz*, [w:] *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J. M. Majchrowski, Warszawa 1994.
- Marciniak A., *Bolesław Krysiwicz, lekarz–pediatra i społecznik, prezes Naczelnej Rady Ludowej*, „Kronika Miasta Poznania” 2001, nr 1, Lekarze.
- Mogilnicki A., *Śp. Władysław Seyda*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1939, r. 66, nr 10.
- Mroczo M., *Ziemie dzielniczy pruskiej w polskich koncepcjach i działalności politycznej 1864–1939*, Gdańsk 1994.
- Ozdowski J., *Sejm Dzielnicowy ziem zaboru pruskiego na tle tradycji polskiego parlamentaryzmu*, „Przegląd Wielkopolski” 2008, nr 2.
- Pacanowska R., *Samorząd powiatowy w Wielkopolsce w latach 1919–1939*, Poznań 2006.
- Parlament Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1927*, red. W. Dzwonkowski, H. Mościcki, Warszawa 1928.
- Poszwiński A., *Jak powstała Naczelna Rada Ludowa*, „Dziennik Poznański” 1935, R. 77, nr 23.
- Rawa P., *Rząd większości polskiej. Jego podstawy, jego program i praca, jego ministrowie i następcy*, Warszawa 1924.
- Rustowiecki W., *Galerja wielmożów sejmowych*, z. I, Warszawa 1930.
- Rzepecki K., *Oswobodzenie Poznania 27.12.1918–5.1.1919*, Poznań 1923.
- Rzepecki T., Rzepecki W., *Sejm i Senat 1922–1927. Podręcznik dla wyborców, zawierający wyniki wyborów w powiatach, okręgach, województwach, podobizny senatorów i posłów sejmowych oraz mapy poglądowe*, Poznań 1923.
- Seyda, Wladislaus Kasimir*, [w:] *Datenbank der deutschen Parlamentsabgeordneten Basis: Parlamentsalmanache/Reichstagshandbücher 1867–1938*, www.reichstag-abgeordneten-datenbank.de, [dostęp: 30.05.3021].
- Seyda, Władysław (Kazimierz)*, [w:] *Das Bundesarchiv, Akten der Reichskanzlei. Weimarer Republik* online, <http://www.bundesarchiv.de/aktenreichskanzlei/1919-1933/0000/adr/getPPN/133756491/>, [dostęp: 30.05.3021].
- Siedlecki W., *Wspomnienia pośmiertne – Śp. Władysław Seyda*, „Palestra. Organ Rady Adwokackiej w Warszawie. Czasopismo poświęcone zagadnieniom prawnym i korporacyjno-zawodowym” 1939, r. 16, nr 4.
- Stabrowski M., *Śp. dr med. Bolesław Krysiwicz*, „Medycyna Praktyczna” 1932, r. 6, z. 12.

- Terej J., *Seyda Władysław Kazimierz*, [w:] *Wielkopolski Słownik Biograficzny*, Warszawa-Poznań 1981.
- Trzeciakowski L., *Postowie polscy w Berlinie 1848–1928*, Warszawa 2003.
- Walczak H., *Seyda Władysław Kazimierz*, [w:] *Ministrowie Polski Niepodległej 1918–1945*, red. M. Baumgart, H. Walczak, A. Wątor, Szczecin 2001.
- Wasiutyński B., *Ustrój władz administracyjnych rządowych i samorządowych*, Poznań 1933.
- Wątor A., *Kucharski Władysław*, [w:] *Ministrowie Polski Niepodległej 1918–1945*, red. M. Baumgart, H. Walczak, A. Wątor, Szczecin 2001.
- Wietrzychowski B., *Wspomnienia pośmiertne Śp. Władysław Seyda*, „Kronika Miasta Poznania” 1939, r. 17, nr 1.
- Wojciechowski M., *Dwie koncepcje powrotu Pomorza Gdańskiego do Polski w latach 1918–1919*, „Zapiski Historyczne” 1970, t. XXXV, z. 1.
- Wojciechowski M., *Powrót Pomorza do Polski 1918–1920*, Warszawa-Poznań-Toruń 1981.
- Wojciechowski M., *U zarania odradzającej się państwowości polskiej na Pomorzu w latach 1918–1920*, [w:] *Pomorze i Wielkopolska po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku*, red. S. Gierszewski, Gdańsk 1983.
- Zaleski Z., *Podstawy i charakterystyka rozwoju miasta Poznania w latach 1918–1928*, [w:] *Księga Pamiątkowa Miasta Poznania. Dziesięć lat pracy polskiego Zarządu stołecznego miasta Poznania*, Poznań 1929.
- Zarzycki A., *Bolesław Krysiwicz 1862–1932*, [w:] *Wielkopolskie XX wieku*, red. A. Gulczyński, Poznań 2001.
- Zieliński J., *Krysiwicz Bolesław*, PSB, t. XV, 1970.